

СҮЛЕЈМАН РЭНИМОВ

ЭДЭБИЈАТЫМЫЗДА ХАЛГЛАР ДОСТЛУГУ¹

Һәр чүр һәрәкәтиә бир ирад тутур. Бә'зиләри исә инсанлыг ләјагәтини итириб масаја јумруг вурмаг, јерә габ чырлмаг вә с. бу кими һәрәкәтләрә дә јол верирләр. Анла илә бу чүр рәфтар етмәк надавлыгдыр. Көһнә вәрдиш вә адәтиң ән габа нүмунәси олан илә рәфтары бүтүн анла јојумлаидыр. Анла башчысынын елдә анла илә рәфтары бүтүн анла эшләринин коммунист тәрбијәси үчүн нүһүм васитә олмалыдыр.

Анлаја мүнәсибәтдән сөһбәт дүшмүшкән биз бурада бир мәсәлә һаггында да өз мұлаһизәмиз дәмәк истәјирик. Һәмин мәсәлә әнләдә кишиниң өз гадынына мейрибанлыгы, һөрмәт вә еһтирамы, бүтүн севиниң вә фәрәһли дөгигәләрини, истираһәт вә әләнчәсини өз гадыны илә бир јердә кечирмәк, онунла биркә күтүб биркә руһланмаг, биркә зөвг алып, биркә иһнамланмаг мәсәләсидир.

Анләдә гадына сәминијјәт, өз һәјәт јолдашына дәрин сәдагәт вә мөһбәбәт телләри илә бағлы олмаг сәһәсиндә көркәмли сийәси вә әдәбијјәт хадимләримиз бизә чох гиймәтли ирс гојуб кетмишләр.

Шанлы Коммунист партијасынын, гүдрәтли Совет дәвләтинин јарандычысы вә иһнамчысы даһи Ленинни өз һәјәт јолдашы Надежда Константиновнаја сәминијјәти, сәдагәт вә еһтирамы, бүтүн кәдәр вә севинчләрини онунла бөлүшдүрмәси һаггында гочаман болшевиклорни хәтирәләрини атам охудугча охумаг, еһитдикчә даһа чох еһитмәк истәјир.

Чох тәссәсуфлә гејд етмәк ләзимдыр ки, бә'зи анла башчылары бу мәсәләдә дә көһнә адәт вә вәрдишләрин аралдан галдырылмасы үчүн сәј кәстәрмирләр. Бә'зи кишиләр гадына јалныз евдәр бир гадын кими јанашыр, онун вәзифәсини јалныз өз ишләри көрмәкдән ибарәт олдугу идиһасидан әл чәкмәк истәмир. Буна етираз едән олса, онда ичәзә верин сорушаг; бәс, иә үчүн бир чох анла башчысы гадыныны өзү илә бирликдә театра, киноја апармыр, мәчлисләрә, тәнтәһәли јығынчагларә, мурәјән бир һадисә мүнәсибәти илә тәһкикә едилән издиһамларә тәк кәдир вә с.

Биз гәти тәкидлә дејирик ки, гадына бу чүр мүнәсибәт аврамлыг вә мөһәбәтдән башга бир шеј дејилдир.

Анләдә сәдагәт, сәмини мүнәсибәт, мөһәббәт саф вә мөһкәм олмалыдыр. Анләдәки сәминијјәт вә сәдагәт шәһ һәјәтин, хош күзәрәвин, ушагларда һәчбә ахлагын ән мөһкәм төмәл дашидыр.

Биз анләдә мүнәсибәтә мөһә бу иргәти-нәзәрән јанашмалы вә бу мүнәсибәтин сәмини олмасына чалышмалыыг.

★

Кечмишдә тәрәггиләрвәр јазычылар, мүтәфәккирләр, зәһмәткеш халгларын дөст олмагларыны, дич вә фираван јашамагларыны арзу етмишләр. Заманәмиздә исә милләтләр, халглар арасындакы достлуг, хуәсуи пилләјә, һәр һансы заманда мөвчуд олај халглар достлугундан даһа јүкәк пилләјә галхмышдыр. Марксизм-ленинизм нәзәријјәсн илә сийәһланмыш Коммунист партијасы, халглар достлугуну өз мұбариз ишинин асәс һисәси, өз програмынан башлыка принципләриндән бири һисәб едир. Һәлә, К. Маркс вә Ф. Енгелә «Коммунист партијасынын манифести»ндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшиниң» —дејә чаһаншумул шуар ирәли сүрмүшләр. Тарихи јеһи инкисаф мөһәләсиндә, XX әсрдә Ленин, пролетар бейәзмилләлчилији бәјрагыны мөһкәм төмәлләр үзәриндә даһа дә јүкәкләрә учалтмышдыр. Пролетар бейәзмилләлчилији бәјрагы бу күн јер үзүндә бир милјарда јакын инсаны һәнд сәсиалист чәһбәсиндә бирләшдирир. Коммунист партијасы инсиндән, дини мәнәсубијјәтиндән, миллијјәтиндән, иргәндә асылы оламајараг бүтүн вәтәндашларын Совет дәвләт тәркибиндә бәрәбәр һүгүга мәлик олмаларыны тә'мин

¹ Әдәбијјачы јазычыларынын, Даглар Гарибәг Мухтар Виләјәтдә кечирилән пленумунда едиләмин мә'рузә асәсында ишләнилмишдир.

едир, бу принцип әләјјинә чаһанларә гаршы ардычыл мұбаризә апарыр. Иргәчиләк, милләтчилик, космополитизм әләјјинә мұбаризә етмәдән, буржуа мәфкурәсини бүтүн тәзәһүрләринә гаршы мұбаризә етмәдән пролетар бейәзмилләлчилијини, халглар достлугуну мөһкәмләтмәк олмәз. Бизим партијамыз, дәвләтимиң халгларын диччилији һәмнә Ленин сүһи сийәсәтинин јеридир, демократијаны мұдәрифә едир, һәр нөв чаһанкирлик, тәхрибатчы фитаһәсәдларә гаршы мұбаризә апарыр, милләтләрини мустәмләкә эңгирәриндән хиләс үчүн апардылары дөјүшләрә һүсн-рәғбәт бәсләјир. Иләоложи чәһбәнин мұбариз дөјүшүләриндән олан совет јазычыларынын гаршысында дә јүкәк амил, мұгаддәс вәзифәләр дурур. Коммунист партијасы тәләб едир ки, совет јазычылары өз бәдин әсәрләриндә пролетар бейәзмилләлчилијини, халглар достлугуну тәрәншум етени, коммунизм, чәмијјәти гуран вәтәндашларда совет вәтәнпәрварлији дугуғларыны даһа дә гүвәһәтләндирсин, оларын јеһи кәјфијјәтәни инсавлар олдуғларыны бәдин сәһәкарлыгга кәстәрсин. Диггәтәз тәдәтгә едәндә һәр һансы халгын мүтәрәгги әдәбијјәти, сәһәти, һәмнә халгын һәчбә арзу вә диләкәләрини әкс етдирмәккә мәнли мөһәдәјјәтләрдән, шовинизм батәгәлларындән кәһәрәдә дурур, мұбариз јолла бәшәри амәлә хидмәт едир. Мүтәрәгги шаһрләр, әдибләр, сәһәткарлар мүртәчә шовинизм һисләриндән, өзкә

халглари учлантутма алчалтмаг мејллариндэн, гаты милләтчилик дујгуларына гапылыб, «өзүну-өзү нунуларга» суй'и јолларла јуксәлдиб, башгаларындан үстүн тутмагдан ирагда олмушлар, онлар инсаня инсанчысына јашамагы өрәт-мәји зәрури сәјмишлар. Бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмин сәһәт-карлар, өз халгынын, өз милләтинин заманында, онун-өзүна хас мылаи әһәсииндән голрарга, мүһәррәд мәнада «башарјијәтчи» олмушлар... Әсла! Сөзү һәгиги мәнасында, онлар өз халгынын инсаня кейфәјјәт-ләрини өз әсәрләрдә тәрәншүк еткәлдә, истәр-истәмәз јүксәкләргә галдышып, милләјијәттиндән асылы ол-мәјарга инсан өвләдины достлуға-вәләбәтә сәсләмшләр.

Парие коммунист иштиракчысы Ежен Поттенин 1871-чи илдә јаздыгы «Бејпәлмиләл» бүтүн коммунист партијаларынын вәһид һимни кими сәһләндир; коммунист партијаларынын үзвләри ән кизил иш шәрә-тиндә вәзирлини ән агыр дәгәгләри-риндә бу һимни охујуб, гүвәт-гүдрәт қәсб едиләр. Бу нәгмә мүсәлләһ ордуларын көрмәдикләри ишләри көрүр, милјон милјон инсанлары азадлыг-истиглаләјјәт дәүшләригә сәһәрбәрләјә аиләр. Биз инанчырык ки, һәр күн кәләмәк бу нәгмәни јер күрәсиндә јашајан бүтүн халглар охујачылар! Әсәрләр доланачаг, бу нәгмә ивәһилыгын гүрәтулуш һимни кими, бүтүн халгларын мубаризә тарихиндә ән шәрәфли јердәрдән бирини-тутачылар. Инсарлар дејәкчәләр: биз «Бүтүн өлкәларын пролетарлары, бирләшини» ишары илә дәүшкән «бејпәлмиләл» һим-ни илә алылардан, тәһәһлардан, гәсиргәләрдән кичиб бу күнә—ком-мунист аламына кәлмишиг, бүтүн дүниәдә коммунист чәмијәтиг, дост-луғ, гәрәшлиг, јолдашыг чәмијәти, бүтүн бәшәрјијәт үчүн ән јүксәк, ән фәһләк, ән фираван чәмијәт-јар-аткышыг!

II

Азәрбајҗан әдәбијәти ән гәдим, ән зәнкян әдәбијәтләрдән бириндир.

Бу әдәбијәт өз тарихи инкишафы еттибәри илә һуманист јол кечиб кәлмиш, бу күнүк зирәвә чәтмиш-дир. XII әсрдә јашајан Низами вә Хагани јарадычылыгында халглар достлуға заманына көрә өз долғун ифадәсини тапмышлар. Низами «Чәһинт бәзәкли көзәл торпаг»—дејә Күрүчәстәни тәрифломши, Тифлис шәһәрини вәсф етмишдир. Низами Ермәнистан дәгәрләрини тәсвир етмиш, бурадакы дашларын рәкәр-рәклијини, бу торпагы илли јаз фәслиндә нечә күлүстәна дәндүјүгү гәләмә алымышдыр. Хагани Тәбриздән Ермәнистанә сәһәри һатгында дејир: «Мән Ермәнистанә јетишән кими ермәни әһли мәнә өз үрәјини төздим етди... Мән бир нечә вахт әв-нәл тәк вә бәхтә јатмыш һалда Ер-мәнистанә кәлдим... Бу күн исе чох бәјүк нә мәтләр ичиндә кеди-ром...».

Низами Кәнчәви јарадычылыгында рус халгынын нүмәјәндәләригә јер верилди вә онлар тәрәншүк едиләр. Буну шәирин «Дәдәл көзәл» поемәсиндә көрмәк олар. Низами-нин «Искәндәриямә»синдә дә рус, үмүмән славјан халгларындан дүзә-лән, дәјүшчүләрин гәһрәманлығ сәһ-нәләри тәсвир олунур. Биз Загағри-ја халгларынын достлуғуну көстә-рән Азәрбајҗан дастагыларыны, нә-гылларыны вә мәһныларыны вә гәдәр дөсәниг көстәрә биләрик. «Ә-дәл вә Кәрәм», «Кешин оғлу», «Мәм-мәд вә күрүч гызы», «Ғаҗаг Нәби» вә сәирә буна көзәл мисәлдир.

Һәмчинин биз Нәсәминин мәрда-на фәһсиңә гәрдаш ермәни халгы нүмәјәндәләриниш нечә шәриқ ол-дугтарына дәјр мисәләр дә кәти-рә биләрик. Ермәни тарихи мәнбә-ләринин бириндә дејиләр:

«Нәсәминин дәриәни сәјүб ө-дүрдүләр. Хәчәтур Нәсәминин хәјян шәриш әзбәрдән биләрдн. Бурада дејиләр ки, Хәчәтур күчләри кәзә-кәзә охујуб, руһанилар тәрәфиндә Нәсәминин нечә диндирди сојуду-ғуну сәјәдир, өз өлүмүндән бәдә гөрхуб-чәкәшмәр. «Хәчәтур Нәсә-мин хәјян шәриш вә Нәсәминин ди-рин-дири сојуларың дедәји шәри аз-

бәр биләрдн. Һәмин шә'рләри Хәчә-тур өзү дә дини-дири сојуларың оху-јур, сөн нәфәсиндә дә дилиндән дү-ш-мүрдү...».

Һәр кәс биләр ки, ермәни халгы-нын мәрд оғлу Сәјат Нова ермәни, Азәрбајҗан вә күрүч халгларынын нәгмәкәри олубдур. Буна көрә дә бизим халг јарадычылыгында Сәјат Новаја доғма јер верилдир.

«Сәјат Новајин Ашығ Әләкәр Ашығ Муса, Ашығ Мәммәдсәјун вәр. Пәһә, Чума, ашығ Чобан, мұхтәсәр, һүсәјн кими елмә долан көрмәдим».

Ашығ Әлинин Сәјат Нованы Туғарғаны Аббас, Хәстә Гәсим, Ашығ Гурбани кими усталара бәрә-бәр тутмасы һеч дә тәсәдүји дејил-дир:

«Бу дүниядән кетди Аббаск чәпәр,
Хәстә Гәсим кими шә'р јазанлар.
Һаны Сәјат, Нова, ашығ Гурбанлар».

Азәрбајҗанын лирик шәири Мәм-мәд Рәһим «Сәјат Нова» поемәси-нә јаратмышдыр, Сәјат Нова сүрә-ти, гәһрәман вә устәд ашығ сүрәти кими М. Рәһимин поемәсиңдә јүк-сәлир, Сәјат Новаја гаршы дуран зулдыкәр кижаны әләјһинә ашығын бир јохеул азәрбајҗанлыны мұдафиә етдији поемадан ајдан көрүнүр:

«Азәр оғлуңу мән заман-заман
Сәдә һәјәтиндә иһләм адышам.
Аз өрмәкшәһәр ашығтарындан,
Намуслә дөш гәшүб заман чалышам.
Шә'рләр сәһмин Ғағғаз елиндә,—
Мән, бу үч гәрәдәһән шәирин диләндә».

XII әсрдә Низаминын «Лејли вә Мәчнун» поемәси Шәһ Тејмүрәз тәрәфиндә күрүч дилиш тәрчүмә едилмишдир. Нәсәминин неһәм диги вә хурафаты әләјһинә чеврилди шә'рләри ермәни халгы ичәриндә шәһрәт гәзәмишдир.

Мирзә Фәтәли Ахундовун А. С. Пушкинин һәмәрдәһинә өлдүрүлмә-синә гаршы учалы етирәз сәһсин сәһки иһди дә биз ешдирик. Мир-зә Фәтәлинин «Шәрг поемәси» бәјүк мұтәфәккирин рус шә'ри дүһәсила вәрдији јүксәк гизмәтдир. Шәһр чар-лыгы шәирин гәһиндә муттаһим

едир. Бу күн биз фәхр едирик ки, Пушкинин өлүмүнә гаршы учалан мұтәрәғти вә мәрдаңә етирәз сәһ-ләри ичәриндә Азәрбајҗан халгынын шәир вә мұтәфәккир оғлунын үс-јәнкәр сәһи дә учалмишдир. Өз сә-һинин гәбағчыл әдәләриңин тәр-нәшүмчүсү, јорулмаз мұчәһиди, чә-сәрәтли фәдәсин олан Мирзә Фәтә-ли Ахундовун бир сыра әсәрләри 1853-чү илдән 1897-чи илә гәдәр мұхтәләғ вәхтләрдә рус, ермәни, күрүч дилләригә тәрчүмә едилмиш-дир. М. Ф. Ахундов јазмышдыр:

«Камалүддөвлә мұәллифин өз милләтинин үрәјини тәрләсиндә гәјрәт, һәмүс, милләт достлуғу, вә-тәһпәрвәрлик... тохуму әкилмәсини, иһфәти бирлијә чеврилмәсини и-стәјир».

Ингиләбчи демократ јазычы Нә-римән Нәримановун јарадычылыгы дә халглар достлуғунун бәди вә сјәси ифадәсиндә көркәмли рол ој-намашдыр. «Баһадыр вә Соһа» по-вәсти Азәрбајҗан халгы илә ермәни халгынын мә'һәви һәхилыгыны әкс етдирән гизмәтиг әсәрдир.

«Баһадыр вә Соһа» јалныз бәдин мәрәғдан доғмамышдыр, бу әсәр халглар достлуғундан, бу халгларын мұтәрәғти зиялылары арасында мұәссәдән доғмушдур. «Баһа-дыр вә Соһа» јалныз мұәллифин поетик иһсәсләрини мәһсүлу дејил, һәм дә сјәси дүңкәрүшүлүн мәһ-сүлүдүр. Кетдикчә кәмләшән әдиб, сонрадан өз сјәси рәғбәтләри-нә, Зағағријада фитиәкарлығ тохуму сәһи әкәнтигиләбчиләра гаршы атош ачдығда, «Баһадыр вә Со-һа»ја иһтиһәл етмишдир. И. Нәри-манов әсәрдә Баһадырын вә Соһа-нын јүксәк инсаня мәһәббәтин тәс-вир едир. Биз әсәрә јалныз Соһа-нын Баһадыра, Баһадырын Соһаја олан сәф еһшин дејил, һәм дә Со-һанын атасы Јусифин вә аңасы Ма-шонун Баһадыра олан инсаня мұна-сәбәтләрини көрүрүк. Бурада «хри-стиандық, мұсәлмәндық» бу халглары бир-бириндәни ағырар, сәһвәләр эрасында учурум јарадыр, нәтичәдә исе фәһләјә кәтириб чыхарыр. 1896-чы илдә Азәрбајҗан вә ермәни дил-

ләрində чап едилән «Баһадыр вә Сова» повести көстөрир ки, мұәллим, һәким, ичтими һадим, Азәрбајчан Совет дәвләтинин илк башчысы Нәриман Нәриманов һәлә хейлә әвәл бәдин әдәбијјата кәлди. даһа сөрәст бир сийаһин, бәдин әдәбијјатин бәјүк әһәмијјәтин дәрк етмишдир. Әдибн тәсвирләриндән көрүндүјү ки ми о, Соһанин әиләсини бәјүк еһтирамла тәсвир етмишдир, Нәриман Нәриманов өз әсәриндә достлуға мане олан чәһәтләрн гырбачлығар, азад мәнәббәт мәсләсини ирәлијә сүрүр, охучусуну дүшүндүрүрдү. Әдиб Баһадырын диги илә дейир:

«Нә үчүн мән мүсәлман, сиз христиан, гејрисин јәһуди вә ја буддәрәст адланмишлар?... Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүәлминш дүрлү-дүрлү гапуларә ситәјиш етмишләр? Тәбијимиз. Јох! Тәбији гапу һәм инсанлар үчүн бир кәрәкдир ола... һәм инсанлар бир нәтјәјә кәрәкдир јүрүш етмишләр. Бу нәгә исә һүрријәт—мәнәббәт әләмидир».

III

1905-чи ил шиглабы вә сонраки ыртича илләриндә, чарлығын сәлдији нифағ тохумлары чүчәрән заманлар Азәрбајчан вә ермәни шаирләрн ајағ галхмыш, инсанпәрвәр рол ойнамишлар. М. Ә. Сабирин «Бейнәдиалә», Акон Аконјаны «Милләтчиләр» шеји халғлары бир-биринин үстүнә салышдырн «Шейтаны»—чарлыға күчлү зәрба иди. һәр икә шаир, һәр икә халғы гадим дуз-чәрәјә һөрмәт бәстәмәјә, јәдәшлығә, гәрдашлыға чагырмышдыр. Иованес Туманјан дейир:

«Бу саат, бир-биринин үстүнә галхмыш халғлары, ғылымчарыны гыларыны гомјаға, онылары инандырыб милләтлә күнаһсыз инсаны әһшн гырындан хиләс етмәк јолунда көстәрдимиз сәјләр, әдәбијјат үчүн етәдирмәдән даһа арығ мәнн севиндирир».

Бу заманлар «Молла Нәсрәддин» мәчмүси дә көзүничә тәрпәнир, габаччыла мөһгәләрдән чыхмыш едир,

халғлар арасына ганлы говғалар салан «Шейтаны»—чарлығы дәрнәтлә дамғалыјарды. «Молла Нәсрәддин» сәифәләриндә көркамли рол ойнајан Мирзә Әләкбәр Сабир «Мусолман вә ермәни вәтәндашларымыза»—дејә «Бейнәлмилләт» шәрләри илә чыхмыш едир: өзүнә хас олан чошгундуғла дейир:

«Икә јолдаш, икә гоншу бир вәтәндә һомдлар!»

Әсәрләрә өмр едиб сүлһ ичрә булмышың гәрәр.

Фитнеји-иблиси мөл'ун олду ишкәк ашыкар,

Көр чәһаләтдән нә шәккә дүшдү вәзи-тәвирар!

Гәтлү гәрәт бишүмару шәһру гәрјә таривар—

Әл'әмән, бу фитнәјә чәрә гыл ет парвардыкар;

Еј сүхәндәнан, бу күнләр гыр индәјәт вәтдиңар!

Үлфәти-үнсәјјәтә даир хитабәт вәтдиңар!

Нәһәјәт шаир: «Сабирә, бейнәлмилләт тәдбир-үлфәт етмәли!» дејә халғларә мурачиәт едир. Бу заман шаир гартал ки ми ганәдәлиб инсанлығ зирвәсинә галхыр, вә нүфузлу сәсини учалдыр. «Шейтаны»—чарлығы, мүртәчә, милләтчи мөһтәкирләри ифшә едир.

Бу күн бу одлу сәтирләри охуду-ғумуз заман битә елә кәлир ки, бу хитабәти јазан шаир бу күн бәлә бизим сьраларымызда, коммунизм чәмијјәти гуран, бейнәлхалғ империализмә гәрши мұбаризә апаран дөјүшчүләрин сьраларындадыр.

IV

Халғларымыз арасында давам едән иччиб достлуғ, Низами, Рустәвәли, Вағиф, Сајат Нова, Ахундов, Абовјан кими шаир вә әдибләримизин јарәдәмчылығында чоқ мұһүм јер тутур. Х. Абовјанн «Ермәнистанн јаралары», Чачывадзетин «Гағғал», һатгердијени «Аға Мәһәмәд шаһ Гачар», Сәмад Вурғунн «Вағиф» кими әсәрләри Загағгазија халғларымын бир-бири илә нечә бағлы олдуғларыны көстәрән, оныларн јәделән ишғалчыларә:

әрәб, Иран, турк ишғалчыларына гәрши нечә биркә мұбаризә апардығларыны әјани оларағ сүбүт едән әсәрләрдир. XVIII әсрин иккинчи јарысында Иран һөкмдары Аға Мәһәмәд шаһ Гачар икә дәрфә Загағгазија үзәринә һүчүм етмишдир. Бу һүчүмләрин һәр икени һәр үч халғлар биркә мұғавимәтлә раст кәлимиш, ишғалчыны мәғлубијјәти илә нәтичәләнишдир. Белә мұрәккәб дәрв Азәрбајчан бәдин әдәбијјатинда, халғ шаиримиз Сәмад Вурғуннн «Вағиф» драмминдә өз јүксәк ифадәсини тәлмишдир. Шәлико образы вәситәси илә, Азәрбајчан халғынын күрчү халғына олан сәмиши мәнәббәти нумәјиш етдирилмиш, бу халғларын дәр ајағдә нечә бирләшдикләри устәдлығә верилмишдир. Тарихн сәмәдләрәдән мә'лум олдуғу ки ми, рус императорчәсин, Молла Панаһ Вағифә гиймәтли дашларлә бәзәдәлмиш бир әсә көндәрмишдир. Шейжин, Вағифә һүчүм едәрәк: «Бәс руслар, бәс руслар? Бәс о мәл'унлар»—дејә иттиһамына гәрши Вағиф белә чәваб верир:

Дин ары, дин ары олса да онылар,
Јәни бешидир мәдәнијјәтин,
Гәдринн чоқ билер шәрин,

сәвәтин».

Халғ шаирн Сүләјман Рустәмин «Гачар Нобиз» драмнә тарихминин мұәјјән мұбаризә дәрвундән бәһс едир. Бу әсәрдә Азәрбајчан халғынын ермәни халғы илә олан тарихн достлуғуну көстәрән тәҗрибн сәһнәләр аз дејилдир. Драматург, Богдан кишин сүрәтиндә бу достлуғ алағаларын вермәјә чәлд етмишдир. Богдан дәр ајағдә дуз-чәрәјә сәлдн галыр, вә әзминдән дөнирүр. О дейир:

«Дәјанин, сәзүмүн керисн дә вәр...
Дост олмушдур бизим дәрә-бәбалар,
Ермәни, мүсәлман бу илә кәлир,
Бир едиб доғма бир андә кәлир,
Севилмиш бирдир, дәрдикич бирдир,
Вилн ајырамын јери гөбдирир».

Инсанпәрвәр әдбијимиз Абдулла Шәһт һәлә 1910-чу илдә јаздығы

«Иттиһармы, јашамағмы?» һекәјәсиндә Аванес илә Асланн достлуғуну, дәр күндә бир-биринин карына кәлдикләрини көстәрмишдир.

XIX әсрин ахырларында Бәкә ишкәшәф едәрәк, Русиянын бәјүк сәнајә мәркәзләриндән биринә чеврилди. XX әсрин әвәлләриндән башлајарағ, чоқмилләтлин Бақы пролетариаты јени бир дәрвүн башланғыны хәбәр верән мұбаризәләрә гошулур. Бақы Ленин «Искрасынын» чәп едилмәсиндә, јайылмасында чоқ мұһүм рол ойнајыр. Бақы шәһәрн азәрбајчанлы, рус, ермәни, күрчү вә гејри милләтләрин бейнәлмилләт әйләси, мәтич истреһкамы иди. Бу дәрвүн һадисәләри бәдин әсәрләрининдә әкә етдирилмишдир. Бу нәгәтинәзәрдән Мәмәд Сәид Ордубадинн «Кизил Бақы», Абдулла Шәһтин «Араз» романларынын, һәбелә јазычы Сабит Рәһманнн «Нина» романын гејд етмәк олар. һәр үч романда мұхтәлиф милләтләрдән олан шәхсләрн мәсләхәшлиғи, сийаһдәшлиғи вә биркә мұбаризәләри көстәрилмишдир.

V

Заман, дәрв дәршидикчә, бәдин әсәрләрин мәзмүн вә формасы да дәршир, әсил сәнәт әсәри һојат һәтиғәтиндән узатлаша билмәз, өз дәрвунн ләһәсини вермәкдә бир әјна рәтуну ојнамајә билмәз. Бу сәвләри дәршәрән биз бәдин әсәрин, јазычы јазычы тәхәјјүчүн мәһсулу дейил, һојат һәтиғәтинин мәһсулу олдуғуну да дәмәк нәтәјирик. Бу чәһәти гејд етмәк әстәјирик ки, тарих әсәринә елми-дәриҗ әсәр кими бахылмағы һәлдә, бәдин әдәбијјата јазычы јарәдәмчи хәләтин мәһсулу кими бахмәк әвәкүн олмазды. Ола биләси ки, бәдин әсәрдә көстәрилән әдләр, һадисәләр ејни һојатдә олманмыш олсун, олмун олса белә бу һадисәләри вермәк, инсанлары гәлмәк алағ мұәллифин, јазычынын өзундә әсилә олсун... Јәни тарихчн, олан һадисәләри ејни јербәјер, инсанлары ејни әлбадә јазмағы мәчбур олдуғу һәлдә, јазычы белә дәршиҗә рияјәт етмишин... Анчәг реалест ја-

ачык беш заман олимпиадалары, ола бөлмөлөрүндө өзүндө үйдүрө билмиз. Олимпиада, жазычы кеңири иреттеди жана көркөктөтүлүп, баят баятты ичкермиз, «дамданууда» жаратыш. Булунада биз дедиклөрүмизди асасландырмак иреттеди ки, халгалар достугууну бодни адбидиятта тасвирино баятты киши, баятты бодни бодни ачык киши бахмат, тарих елминин демодици, балка да дежо баятты киши бахмат азымдыр. Төмөрдү едик, будур, 1905-чи илди долгун, эркин, едик заманда галлы бадисмалары, будур, галлы базар куну, галлы сарайы, будур, төмү халка, үзүн өткөлдү Галлы кешини галлы дүшүб «чар агага» эриш апарып... будур, бах, Галлы ишларак талка киши адамлары галлына вериб, «аста галлы намордир» — дежо жарынар. будур, ишларак далгаллары Руенца империясына башдан-башка буржумушдур, пролетариат агага галлымышдыр. 1905-чи ил ишларак буржуа-демократик ишларак оласа белла, бу ишларак бөксөмун пролетариаттыр. Шууруу пролетариат сүрөткө ирелизмде, социалист ишларак гониммалга чалышар. Бу партияда рус чардыгы Руенца пролетариаттың иттифакына позмага, сарыалын талт галлына сахлама галлы чан атырды. Чар мулдаириятинин жүрүтүү сарыалы «миллэт баятлары» — буржуа агалар иштарак едик, башкалар, мешчешкелер, бар чыдалы олар галлы миллэтчилер били салдырды, чачаншма салдырды. Анчал пролетариаттың мүбаризасына башчылар едик Ленин өз сарыалдылары, мулдаишлары ила бүтүн мулдаишлары, русгалды, украингалдылары, мулдаишлардан, ерманилардан, курдулардан ич е. миллэтчилер олар пролетариаттын баркы мүбаризасына ишларак өткөрдү.

Буна көрдү да алтарыны чыдаицими эсептердин сарыа «1905-чи илде» драманы ичкөрдү кеширмий азым билише. 1905-чи ил бадисмалары Коммунист партиясинин баям дөрдө ишар еткени ишларак баямдалдында ич кезин болшевик мабуутинда, бабелы демократик ады

бийлатда өз өксини тапмышдыр. «Молла Насреддин» мочмуеси баям дөрдү фыртыгаларындан догумушду, бу мочмуэ болшевик мабуути мумуаси олмаса белла, ишларак-демократик фикирларын фал ишларакларындан иди, «Фүжүзат», «Ногоје времја» киши муртачемиллэтчи мабуути оргалларына галлы көксин мүбариза апарыр, иштарак-истомат болшевик идегаларын ишларакасына көмж едик, чыгардыш жолуну тутурду, ишларак-демократик баямката көмж едик, ишди билим жүксөк гүмөт вераицимиз халгалар достугуна, пролетар бейнолмиллетиликке жардым көстөирди. Коммунист партиясинин ечмакар гүдрати, пролетар сифинини күндөкүнү артан, ишларак едик гүвөтти баятты, тарихин ишларак эсарыны догуду-дукун дөрдө етмөккө, халгалар мутороти, мүбариза ишларак-демократик баямката гониммалында бөүк ишлар көрүр...

Артык бу дөрдө халгалар достугу мөксөлдүн пролетар бейнолмиллетиликке мөнгөйдиңи гөүб илди етмөк азым иди. Төр баясы бир миллэттин пролетариатынын баям миллэттин буржуазиясы элениңа чыкмасы, пролетариаттын мүбариза гүваларынын сифи эселер дөрдө дөүшкө башламасы, халгалар достугуну сахламак өз мөмкөмөтмөк ишиди абамийетилик рол ошамашдыр. Экс догдирде ич өксини достугу белла гөрүлүб сахалама чох чытти оларды. Буна көрдү да халгалар достугуна тарихи бир категорија киши бахмат азымдыр. Тарихин баям ишларак мөрибасында пролетариаттын Намро/дик өз бейнолмиллетилик учрунда мүбаризасы чох догуду оларак миллэтчиликке, галлырууңулууга галлы гөүлүлдү. Биз коммунистлар, марксистлар халгалар достугуну бу ма/ида баша дүшүрүк. Совет адбидиятында да, социалист ишларак баямдалдында да халгалар достугу адбидиятында да халгалар достугу ма/и өз мөнгөлдүн гөүлүмүшдүр. «Валид миллэт, валид халг» — дежо нөгтө гөүмөк олмаш... «Валид миллэт, валид халг» ишиди азымы

төшкил етсе белла, торнагы, сарыати элиңде чамлошдирең иштаракы агалар, мулкадарлар, салышкарлар, «өз миллэттин» галлылары азы киши соран түфедилер вардыр. Бу күн капиталист өлкөлөрүндө ишларак едик буржуа агалары бүтүн васителерде; радио, мабуути, кино, телевидер өз ишди ешкарларла алатмага чөлд етдиклери бир заманда «валид миллэт, валид халг» мөфмуу ишларак-демократик мөфкурго галлы чеврилди, өксини ишларак хидмөт едик. «Валид миллэт, валид халг» мафмууну марксист-чыншик төшриң етмөккө, сифи мүбаризаны адымалашдырыб пролетар диктатурысына көтөриб чыгармалы халгаларын сарыалмаз достугуну төмшн етмөк мүмкүн дежиңдир. Халгалар достугу ма/и өз зөмшн үзөриңде, тарихин XX өсрөдкө ишларак мөрибасында мөйдана көлөн өз төмөл үзөриңде дажанмалыдыр!

Бодни адбидиятта да халгалар достугуна ма/и өз мөнгөлдүн жаратышат, бу мөксөлө ма/и өз мөнгөлдүн гүмөт вермөк ачыбиди. Көчөң дөрдөрдөң бодни өсөр жазарак халгалары, мулкадары, сармаждары, онларын хидмөткаларыны ачыб көстөрмөлдүн, иштаракыны, түфедил мабуиетин ишиди өтмөлдүн, халгалар достугуна хидмөт едик бир өсөриң жарандыгынын ишиди етмөк олмаш! Экс бир совет жазычысы, көчөң куллардан өсөр жазырка, бурда халгы галлы соран мулкадары, сармаждары, мөтөкери, моллары, кешини ишиди етмөккө, Муса, Иса, Мөхаммад диларини тәриптәтиң, ишларак мабуиет дашыдыгыны ачыб көстөрмөлдүн, муртаче тариготелери тарихи баят баяттыңдан чыгарак дүртүрлән едик, онларын ич үзүнү ачымыра, бүтүн өз мөнтөлери ардымал ашана тутмура, иштарак-истомат «валид миллэт, валид халг» батагымына жуварларын, сифи мүбаризаны пардалаири, марксист дунжакоруну мөнгөйдиңи дажамды, халгалар достугуна хидмөт етири, балка да гөри-ишти(ари оларак халгалар достугуну ишларак кедир. Бир миллэттин — халгың баямтекишини еши миллэттин,

халгың түфедилерин үстүнө көтөрмөлдүн, өтөң кулларын галлы мүбариза сарыаларын ачыб көстөрмөлдүн, шуббасы, баят баяттыңини адым ич кетидиң киши, бодни баяттыңини да элениңи кетимиң олурсаң...

Ма/и көрдү, Чөфөр Чаббарлының «1905-чи илде» драмы да бу нөгтөи-чөрдөң билим дигтөитинин чөлд едик. Жазычылар Иттифакыны өз күнкү плеумумузда «Эдбидиятымызда халгалар достугу» мөвзусунда баям етдиңимиз замаң, билим дигтөт марксистизмде дурур. Догрудур, сардыгымыз киши халгалар достугуңдан баям едик дастанларымыз, нагылларымыз, мабуиеларымыз, нагмаларымыз өз гөлдө дежиң вардыр. Догрудур, «Баһадир өз Соңа» киши Азәрбајжан халгы ила ермөш халгынын арасында гадим дөрдөң давам едик көлөн достугу алагаларын өкс едирең, бу алагалар өз мане олар «христиан-ислам» динино эәрбе вурди, бу үчүрүм үстүңдүн мөмкөң көрүп салмага чыгарын эсарларымыз вардыр. Анчал «1905-чи илде» эсөри, өзүнүн бодни кеңиңиетин көрдү, масмалын муасир төлөбләр мөнгөйдиңдүн гөйдугуна көрдү, мүбариза фалсөфиеси көрдү билим адбидиятымызда, билим драматуркиямызда билим дөрдүн мөтөрдөгү мүбариза хуусеңиетин ачыб көстөрдийиңи көрдү ачыма бир эшамийет көсб едик. Эдбодто, «1905-чи илде» эсөриңи жазычы на жалкы Чөфөр Чаббарлының кеңиңи киши бахмат биртөрдөфли оларды, онда Молла Насреддин киши ишларак бир вардыгы, эркин бир азым силиб етди ишлардыр. Лакин бурасыны гадим етмөк көрөкдир ки, «1905-чи илде» драмы өзүнө гөлдө олар адбиди эсарларыңи баямсыңдыл (жүксөк дурур, ишларак-демократик адбиди ишминидан ишларак етмөккө ирелија догуду гөти тарихи дөүшүн адымы атыр. «1905-чи илде» жалкы Чөфөр Чаббарлы үчүн дежи, бүтүн Азәрбајжан адбидияты үчүн догуду дурет кеңи едилең адбиди-бодни бир азымдыр. Бу, өз бир азымдыр ки, бурда ишкки адбиди-бодни мөксөлдөр дүзкүн гөүлүмүшдүр, бу өсөрдө

чөрөжөн едөн сийаси һадисәләр белә сон дәрәчәдә дүзкүн гојулмушдур. Буна көрә дә бу әсәр үзәриндә әтрафлы дајанмаг зәруридир.

Биз Азәрбајҗан халгы илә ермәни халгының ән'әнәви достлуғундан, биркә сүфрә ачмағындан, биркә дуз-чөрәјиндән, гапыбир гоңшулуғундан даншырыг. Бу, беләдир, дүздур, сиз көрүн «1905-чи илдә» әсәринин ләш башлангычындан бу мәсәлә нечә дә дүз вә тобини гојулмушдур... Будур, гапыбир гоңшулар, будур, Аллаһверди вә Имамверди, будур Күләс вә Набат, будур, Бахшы вә Сул... Санки буңлар дивар-дивара гардашдырлар, Гарабаг-да азәрбајҗанлы—ермәни достлуғу беләдир; Туғ көңиндә әсрләрдән бәри белә јашамшы вә јашамагтадыр. Буңларын арасында неч бир фәрг көрмүрсән, буңлар динәјры гардашдырлар, бири мүсәлман, бири христиандыр. Анчаг нә мүсәлманлыг, нә дә христианлыг буңлары бир-бириндән ајыра биләмәшидир. Буңларын һәр икисә дини, шәрәти позур, чәһәннәмдән горхмурлар. Баханда һатта буңларын быгы, сагга, чухасы, архалыгы—кејим-кечим биридир, ејиндир. Әкәр бири ериндән дураркән јанылыб о бирисини палтарыны кејсә, неч дә демәзсән бу, ермәни, о да мүсәлмандыр. Дејрән бу, Гарабаг кејимдир, чухасыдыр, архалыгыдыр, биридир, тәфәвүтү јохдур. Адама елә колыр ки, гоңшулардан бири сн диварын бир гатыны, дикәри дә о бири гатыны гојуб бир дивар дүзәлдир, өзәринә дам-дам тикибәр. Бу диварын дашларыны чыр-чыр араба илә Имамверди көвшәндән дашыјыбдыр, Аллаһверди исә онлары јонуб үст-үстә гојмуш, бутунлуқкә бу дивары галдырмашдыр. Елә биләрсән ки, Күләсүм илә Набат неч заман ајры-ајры сач асмајы, онлар һәмшишә бирликлә сач асыблар. Нәр кәс өз теһтиндә он хамыр кәсәб, күндәләјиб, јайыб, бирликдә чөрәк биширб. Онлар неч заман далаы хөрәкләрини ајры-ајры јемәјибләр.

Чәфәр Чаббарлы «1905-чи илдә» әсәриндә достлуғ мәсәләсини гојдур-

да, бурадакы һәгиги ән'әнәдән чоғ доғру, чоғ дүзкүн истифадә етмишдыр. Бурада неч шеј уддуралмашдыр, һајат, фәлсәфи мөвгәдән усталыг вә сонәткарлыгта сәһнәлә кәтирилмишдир. Ләкин бу садә, сәмиһи достларын һәр икис чар кенерал-губернаторунун сәлдији нифаг тохуму сәјәсиндә, Бақы милјончуларындан олан Әмираслан бәј Саламовун, Рубен Ағамјанын фитнәкарлыгы нәтичәсиндә, Бақы мостовојунда бирдән-бирә елә силаһ үз-үзә кәлирләр. Аллаһвердини бураја кәтирән гызы Сонанын һажас Ағамјана күчлә кәлип кәтирилмәсә, Имамвердини исә «Чаһад јолу» илә Гарабагдан Бақыја кәлмәсиндир. Драма-тург һәр ики зәһмәткеш көңлинин варлыгында, һәр ики зәһмәткеш халгы һајатында баш верән фәчнәни көстәрир. Анчаг шәхсән Аллаһверди вә Имамверди бир-бирини таныдында, бир-биринин үстүнә силаһ галдырмазлар. Елә дә һәр ики зәһмәткеш халг мәсәләнин дәрлијинә далычә бир-биринин үстүнә силаһ галдырмаг истәмир. Анчаг һәр ики халгын фитнәләрә үјүб, өтүб-көчән бир һал кимн дә олса бир-биринин үстүнә силаһ галдырмалары пәсләнмәли, тарихи сәһвләри көстәрилмәлидир. Дуруб дүшүнөндә инанмаг истәмирсән ки, буңларын арасында ганыл тоғушмалар да ола биләрмиш... Максим Горкјин дедији кимн, бу һал садә үрөкли, ушаг тәбәсүмлу гафгазлылара јарашмајын рүсвәјчылыг вә биязырчылыгдыр. Әлбәттә, бу һала садә адамлар сәбәкар дејилдир. Бу һала сәбәкар чарлыгдыр, дворјанлыгдыр, капиталистләрдир, саламовлар, ағамјанлардыр. Тарихин һәмнин инкишаф мәрһәләси үчүн, әлбәттә, Аллаһверди-Имамверди достлуғу даһа кифәјтәндиричә сајыла билмәзди. Бурада Ејвәз Әријан, Володин, Бахшы достлуғу; бејнәмилләл достлуғу, пролетар бејнәмилләлчијлији достлуғу кәрәк иди! Аллаһверди-Имамверди достлуғу әсрләрдән бәри давам едиб кәлән достлуғ олса белә, тарихи инкишафын бу мәрһәләси үчүн ки-

фәјәт дејилди. Бунун үчүн дә јени мүбариз достлуғ кенерал-губернатору рүсвәј едән Володинин рус достлуғу, Ағамјанын үстүнә галхан Ејвәз Әријан достлуғу, Әмираслан бәј Саламовта истаг едиб, кор-корана силаһ көтүрүб мостовоја чыхмајан јени Бахшы достлуғу ләзымди. Силаһ көтүрүб чарын, мулкәдарын, Саламовун, Ағамјанын үстүнә һүчумә кечән даһа фаал, даһа мүбариз, даһа мөтин достлуғ кәрәкди. Аллаһверди-Имамверди достлуғу нә гәдәр тәбини, нә гәдәр гәдим олса да, бу достлуғла ирәлијә кетмәк олмазды, бу достлуғ пилләсиндә дајаныб дурмаг олмазды. Пролетар бејнәмилләлчијлији достлуғуна говушмаг, дөврүн мүрәккәб мүбаризә шәрәтиндә јени-јени галибјјәтә апаран бир достлуға бел бағламаг ләзымды. Халглар достлуғуна белә бир мөвгәдән јанашмаг, бәди әдәбијјәти да бу мөвгәдән ишгајландырмаг, тамамилә ајдын вә долғун шәкилдә ифадә етмәк ләзымды.

Рус кенерал-губернатору, «рус империясына хәјәт едән» Володинә руслуғундан асыл олмајарак, Бақы пролетариатынын рәһбәрләриндән бири олдуғу үчүн өлүм һөкүмү верир, кенерал-губернатор пролетар бејнәмилләлчији достлуғун төмәлине динамит гомағдан өтү дәридән чыхыр. Бу чәнаб бир мүсәлман вә бир ермәни өлдүрүб күчәзә азмағы жандар рәис полковникә тапыгыр. Бу төмәләкәчи ана һәр ики милләтә ејин һәгәрәт көзү илә бахыр, мүтләғијјәтин сарсылан тахт-гачыны мөһкәмлөтмәк, икибашлы гарталы милләтләрүн күнаһысә гаиллары илә гидаландырмаг истәјир.

Анчаг кенерал-губернатору башга милләтләрүн һүмәјәндәләрәнә инсәтән даһа чоғ дөһнәтә салар рус Володинин рус империясы баргағы алтында дејил, пролетар бејнәмилләлчијлији бајрағы алтында дајанмасы, бу чәһәдән мүбаризә апармасыдыр. Чүнкн Володинин сүнкүсү чарлыгыны гојуну-гылчасыны дејил, үрәјини парчалаыр, «Ваһид милләт, ваһид халг» мәфһумуну алт-үст

едир. «1905-чи илдә» драмындан көрүндүјү кими халглар достлуғу од-алов ичинә дүшүр, бу од-алов ичиндә бәркјјир, јени мөзүм, јени кејфијәт кәсб едир, јени кејфијәтләр бир достлуғ—сийасы әтидә достлуғу, идеја достлуғу, коммунизм идејалары илә силаһланан јени достлуғ кими тозаһур едир. Әкәр драматург Аллаһверди-Имамверди достлуғу пилләсиндә дајаныб галсајды, әсәр бу дәрәчәдә јүксәлә билмәзди.

Бәди әдәбијјатда халглар достлуғу мәсәләси јәләнз етән күнләрә анд олуб, етән күнләрдә гала билмәзди. Һәмнин достлуғ бу күнә кәтирилмәли, бу күнә сәсләшмәли, етән әсрләрдән бәһс етсә белә, бу күнүң төләбләрн өнәгге-изәриндән, бу күнүн мөвгејиндән өз бәди ифадәсини тапмалыдыр.

«1905-чи илдә» әдәби ән'әнәсинин давамы кими кәлән «Халлар» драмыны да гејд етмәк, бурада көстәрилән јени мүбариз кејфијјәтләр халглар достлуғуну тәһлил етмәк дә фәйдалыдыр.

1905—1907-чи илләрдә баш вермиш һадисәләри әкс елдирән «Халлар» драмы, Сәмәд Вурғун гәләмиш хас олаң поетик илһамла јазылмышдыр. «Халлар»да Халлар сурати әсәрин мәркәзиндә дајанмышдыр. Оз чаныны нигилаби мүбаризәләрдә турбаң верән Халларын аңасы Гызјетәр романтикләшдирилмишдир. Гызјетәр поліс мәмуриятна сина көрир. Мән дејрәдән ки, Гызјетәр арвад, һәчәрин мүбаризәсиндән хейли өранмиш, бир көчөри гарабагы кими һәчәри өз алачыгында кизләдиб, ону јағылардан горумущдур. Гызјетәрин чәсарәти һәрчү хатырлатдығы кими, Горкјинин Ниловасыны да хатырладыр.

Әсәрдән, елә дә тарих сәһифәләриндән балли олдуғу кими, Халларын дәфин бејнәмилләл Бақы пролетариатынын издиһамлы бир һүмәјиншнә, тјирми мин пәфәрләк бир дәмир ахына, күкүрәң көпүкләән һиддәт вә гәзәб чөврлдир. Биз бурада фәһлә һәрәкатынын коммунист башчыларында Кобары (Сталин),

Шаумян, Əзизбəјову кəрурук. Биз «Халлар» драмында зəһм-тəкш халглары пролетар бейнəлим-лэчлилини говушан, даһа јүксəј галхан мубариз ахилыны кəрурук.

Һəмин дəврүни кешиш-елик лəвһəси Мейдан Һүсəјини «Сəһər» романында да өз əксийи талмышдыр. Мейдан Һүсəјини тарихи тəдвигатлар əсасинда јаратдыгы «Сəһər» романында азорбəјчанлыларын, русларын, ермөншəрин биркə мубаризəсини, Бакы пролетариатынын Азорбəјчан кəндилəринə игтиллабы тəсирини, кəндиш јени мəһнада ојан-масыны, бу кəндиш игтиллабчы фəһлэ сиңифи илэ бағланмасыны кəрурук. Романда Халларла Смирнов, Байрамла Орлов, Рəшидлэ Сүсəн, Нескəндэрлэ Александр, Əли илэ Тигран арасиндакы мубариз достлуғ сəһифəлери эдэби мөһитлэ ишлənмишидр. «Сəһər»дэ рус пролетариатынын өнчүл ролу дүзкүн верилмишидр. Бу барэдэ сөзүмүзү јекунлашдырдык дејэ бирлөк ки, 1905-чи ил игтиллабы дəврүнүн мүрəккəб мубаризə просеси, Азорбəјчан эдэбијатинда адыларыны кəчдлиймиш бəди эсəрлери вэ бу сəпкидən олан байгə эсəрлери тимсалында өз тəсирини талмышдыр. Бу эсəрлэр халглар достлуғуна һоср едилмиш бəди эсəрлəрдир. Бу вэ бу сəпкидən олан эсəрлэр кестарир ки, Совет һөкүмəтини јаранмасы јоларында халгларымыз нечə кəркин мубаризə алармышлар. Бу эсəрлэр əјани оларғ субут елик ки, пролетар бейнəлим-лэчлилини əсасында јени мөһитјэт кəсб едиш халглар достлуғу нэ кими мөһитлери арядан галдырыб, нэ кими бир ишлэјэ јүксəлмишидр. Бу мубаризə просеси халглар достлуғуны мөһкəмлəтмөк, фəһлэ-кəндил иттифағини јаратмағ, кəндилэ игтиллаби шүғру ојатмағ вэ ахырда бəтүн халгларын зəһмтəкш күтлэсəрини эл-элэ вериб силəһа сарылмағ сəһисиндэ кестардиш эзмлэ нотичəлэмишидр. Бу дəвр мүрəккəб мубаризə дəврү, фəһлэ-кəндил һаким-мөһитјети уғрунда вуршмалар дəврүдр. Бу дəвр халғ күтлэсəрини мөһит-тəлим дəврү, сымағдан чыхан

дəврү, кəлəчək гəти мубаризəлэрə һазырлығ дəврү кими тиймөтлэдиришлэмли, эдэбијатымызда өзүнүн кешш əксийи талдыгы үчүн һəмин эсəрлэр тəгдир едилмэлidir.

Бу дəврдən сонра тарихи инжи-шаф мөрһэлəсиндэ икинчи дəвр, даһа туфанлы, фыртыналы дəвр, Русијада јашајан бəтүн халгларын тəјини мугəддэрəтинда даһа гəти бир дəвр башлайыр. Биринчи дүңја мубаризəсиндэ мөғлүбийјэтэ уғрајан рус чарлыгы, артығ халглар һөбхəсанасы кими јашаја билмэзди. Феврал буржуа игтиллабы, мугəтгəти һөкүмэт, гəти оларағ ајағ галхан фəһлэ вэ салдатларын тəлэблəрини тəјмин едэ билмэзди. Сəринкун олан чарлыгыни сийəсəтини давам етдирмөк, империалист мубаризəсини давам етдирмөк олмэзди. Бу фыртыналы дəврлэ болшевиклэр суканында бөјүк Ленин дајанан «Аврора» топларынын атыши илэ Русияја, о чүм-лэдən бəтүн дүңјаја Октябр сөсиалист игтиллабынын илэ доғулушуну хəбэр вердилэр. Русияја јашајан бəтүн халглар чарлыгын дəвүлэм зоракылығ һөбхəсанасында гара күн кəрмүшдүлэр. Торпағ сəһиблери, мүлкəдарлар, сөнəјечилэр, сəрмəјəдарлар, кешилэр, руһанилэр һəмин чарлыгын өзү, һəмин чарлыгын гол-ганадларыдыр. Буна көрə дэ дүңја мубаризəси гуртар-гуртар-маз вəтəндаш мубаризəси башланды. Болшевиклэр башда олмэгла Русия пролетариаты рус мүлкəдарларыны, рус киязларыны, рус графларыны, рус сəрмəјəдарларыны сүнкүнүн габагына гатды. «Вəһид миллэт, вəһид халғ» мөғнуму күчлү күлэјэ мəғруз галан дүманилар кими говуладу, гəти ганыл дөјүшлэр башланды. Фəһлэ-кəндил ордусу, сөсиалист игтиллабынын доғуруб бөјүтдүјү гиармызы орду мислоснэ рəшадат кестарди. Бу орду рус өксинигиллабыны, һабелə харичи мұдахилчилери эзмəјэ, дармадагын етмэјэ киришиди. Умгар өлжəлэрин дэ һəјатында талатүм башлады. Умгарлардакы фəддал-буржуа гүвөлери «Миллэт вəкили» кими ајаја атылыб, харичи сүнкүлөр күчүнə, «милли истигла-

лијјэт» шүғры алтында өксиниглабы һөкүмəтлэр дүзəлтмэјэ игдам етдилэр. Тарихи шиддэтли мубаризəлери шəраитиндэ мөһинлəшөн Гəһрəман Бакы пролетариаты, Степан Шаумян, Нəриман Нəриманов, Ванја Фиолетос, Мəшəди Əзизбəјов, Алјоша Чапаридзэ вэ башга игтиллабчылар башда олмэгла 1918-чи илдэ Бакыда Совет һөкүмəти бəјрағыны галдырдылар, бир чох ичтиман тəдбирлэр төхдүлэр, нефт сөнəјесини, банкларын вэ башга мүсəјеслери миллилэшмэси һағмында фəрман вердилэр. Бу вəхтлэр Бакынын бейнəлимлөлчн пролетариаты бəтүн Гағлағ үчүн, хүсусən Зағағазияда јашајан эмөкчи халглар үчүн нумунə кестарди, мусаватчылары, дашнағлары, меншевиклэрə гаршы гəти мубаризə апарыр, гəһрəман рус пролетариаты илэ, Русия Совет һөкүмəти илэ иттифағ бағламаға чалышырды. Бу вəхт «Милли истиглал»—дејэ бар-бар бағыран өксинигиллабчы партијалар чарлыгын алчағ сийəсəтини давам етдириб милли анифағ тохуму сөтир, дүшмөнчлик, кил-күдурэт һислəрини чөшдурур. Зағағазияда јашајан миллэтлери игтиллаби силəһыны коршалтмаға сəј едир, онлары бир-бирини үстүнэ салышдырмаға башлайырдылар. Харичи чаһанкирлери элалтылары олан өли ганыл мусават вэ дашнағ партијалары, јенэ дэ ермөнш-мусəlман давасы салырдылар. Зағағазиянын өксинигиллабчы партијалары, вəтөн гыларыны ишғалчыларын үзүлэ тајбатај ачыр, халгларын достлуғ эи'өлэринə хəјанэт едирдилэр. Есєрлери, меншевиклери, мусаватчылары вэ дашнағларын хəјанəти нэтичəсиндэ бу күн инкисилэр, башга бир күн алман-түрк ишғалчылары Зағағазияја басгын едир, ағалығ, фəкериалиғ башлайырдылар. Дахияда өзүнə е'тибарлы дајағ тапмадан, аниғ Түркиянын ишғалчы пашаларынын күчү илэ иш башына кəлэн мусават, артығ өз элини зəһмтəкешлерины вагына батырыр, торпағ истəјөн кəндиллэрə диван тутур, мүлкəдарлары мудағиэ едир,

сəрмəјəдарлары гүллүг кестариди. Мусаватчылар вэ дашнағлар чар мұтлэјийəтинин тəрəтмэјини тэрəдир, дивар-дивара јашајан гоншудлары бир-бирини үстүнэ салышдырыр, мугəддэ сүфрəлери, дүзчөрəји тапдалайыр, һэр ики јандан кəндилэр, шəһэрлэр ода-алова тутулуру, һэр ики халгын өвəдлары чөлə-байыра, төкүлүр, далы шөлəли гачгылар јал-јамача јүүјүрүр, ачлығ-сүсүзлүг, јурд-јувасызлығ, јакы хəстəлини һэр ики халгын зəһмтəкешлерины боғурду. Бəдиш сөзлэ ифадэ етсəк, мусаватчылары вэ дашнағларын чатдығлары чəһəним тонгалларында һэр ики халгын эи'өнэни достлуғу јанырды. Бу достлуғу хилас етмөк, халглары хилас етмөк демөкди! Бу хиласкар дэ гəһрəман болшевиклери иди, рəһбэрлик алдығлары Ленин иди, күвəндиллери Советлэр Русиясы иди, кэмөјэ кəлэн рус фəһлэ-кəндилисиндэн дүзəлдилмиш фəһлэ-кəндил ордусу иди. Бу һəмин гиармызы орду иди ки, артығ дөјүшлэрдэ тəлим алмыш, вəтəндаш мубаризəсиндэ бəркимиш, ағвардијачларыны вэ империалистлерины ишəми говушларыны дармадагын етмишиди.

Бу гəти тарихи шəрантэ бир даһа халглар өз достларыны дүшмөнлэриндэн ајырыр, онлары ишдэ, һəјатда, төчүрбэдэ кəрур вэ ишанырдылар ки, хиласы неч дэ «милли истиглал» дејиб бар-бар бағыран миллилэшлэрдэн — дашнағлардан, мусаватчылардан кəзлэмək дејил, болшевиклэрдэн кəзлэмək лəзимдыр. Болшевиклэр кимлэрдир? Болшевиклэр һəмин халгларын, фəһлэлери, кəндилери, эмөкчи зиялыларыны өз ичəринсидən чыхан мəрд инсанлардыр, һағг-əдалэт уғрунда өз чанларыны-гапларыны эсиркəмəјөн фəдальлэрдир. Халглар көүрдүлөр ки, онларыни ишəт јолу пролетар бейнəлимлэчлилинидэ, фəһлэ-кəндил иттифағында, фəһлэ-кəндил һаким-мөһитјетиндэдир. Миллэтлери истиглалийəти үчүн миллэтлэр арасында анифағ јох, мөһкəм, сарылмаз иттифағ кəрəкдир: Бу иттифағ елэ иттифағ, елэ достлуғудур ки, бурада эи'

эңе илэ бэрәбәр 26-ларын мүбаризлиги лазымдыр! Кеңиш күтлөлөр үчүн, Аллаһверди-Имамвердилер үчүн, олар кими жүз миңләр, миллионлар үчүн бу һәгигәти дәрк етмәк кәрәкди. Дәрк етмәклә бэрәбәр силаһа сарылмаг, әксингилабчы мүсаваг, даһнаг, меншевик һөкүмәтләрини ырмаг, фәһлә-кәндли һөкүмати гурмаг, Совет Русиясы илә, рус пролетариаты илә бирләшмәк кәрәкди. Демәли, тарихи бу мәрһәһәһәндә халглар достлуғу јени мәһна қәсб етмәли, дөјүш јоллары илә кәтириб Совет һакимийәтинә чыхармалы иди. Совет гурулушу, Совет һакимийәти, милләтләр, халглар достлуғунун ән јүксәк дүңјөви формасы, мүасир достлуғун ән јүксәк ифадәсидир. Буна кәрә дә һәмин достлуғу одлар-аловлардан чыхармаг лазымды! 26 Бақы комиссарының шаны һәјәти, оларын Агчагум чөлләриндә инкилис-есер чәләдлар тәрәфиндә күлләләндикләри заман кәстәрәндикләри болшевик гәһрәманлығы, јени достлуғун, даһа јүксәкләргә галхан болшевик бејһәләмләчилиги достлуғунун парлаг нүмунәсидир. Бу күн дә 26-ларын өлмәз сурәтләри болшевик достлуғунун ән бариз нүмунәсини верир. Јазычылар Иттифагының там таршысындакы «26-лар» мәғбәрсинә әбәди мәш'әл гојлумушдур. Бу мәш'әл достлуғ, гәрәшлиг, јолдашлиг мәш'әлдир. Бу һәмин мәш'әлдир ки, республикамызын гырх иляки бәјрамында бизим һөрмәтли гонағларымыз, башда әзиз гонағымыз Н. С. Хрушшов олмағла бураја, 26-ларын гәрәшлиг мәғбәрсини зиярәтә кәлдирәг, бу мәғбәрә гәршысында баш әјиб, акдилләр гојдулар, сөймәз гәрдашлиг мәш'әлине тәһиндиләр.

Бәс бу дөвр, Совет һакимийәти уғрунда кәдән кәркин мүбаризә дөврү, халглар достлуғунун одлар-аловлар ичиндә мәтинләшдији дөвр, Азәрбајҗан бәди әдәбијәтиндә нечә әкс олуңмушдур? Ман гурур иә ифтихар һисси илә дејә бирләрәм ки, бу дөвр даһа вус'әт вә

дәриңликлә Азәрбајҗан совет әдәбијәтиндә өз ифадәсини тапмышдур. Бурада М. С. Ордубәдинни «Дөјүшән шәһәр», Мейди һүсәјини «Комиссар», «Дашгын», Мир Чәләлини «Бир кәччи манифести», «Дирлиң адам», Ә. Әбүләһсонни «Дуја гоһур», Әнвәр Мәмәдхәлифини «Шәргин сәһәри», Әјүб Аббасовун «Зәнкәзур», Әли Вәлијевни «Турачлы кәдән јол» әсәрләрини гәјд етмәк олар. Бу әсәрләрдә рус халгы башда олмағла Азәрбајҗан халгы илә ермәни халғының, «Дашгын» әсәриндә исә Азәрбајҗан халгы илә күрчү халғының Зағағазия әксингилабчы һөкүмәтләринә:—мүсаваг, даһнаг, меншевик һөкүмәтләринә гәршы мүбаризәси тәсвир едилмишдир. Мейди һүсәјини әјры-әјры һекәјәләрдән—новелләлардан дүзәл, ләкин бәди вәһдәт тәшкил едәи «Комиссар» повестиндә 26 Бақы комиссарының мүбариз фәаллијәти, Шаумјанын, Әзизбәјовун, Фәлетовун, Чәпаридзевини биркә мүбаризәси гәлгәлә алымышдыр. 26 Бақы комиссары ән агыр дөңгәләриндә «Јашасын коммунизм!»—дејә харуғуғ'адә гәһрәманлыг нүмунәләри кәстәрир. 26 Бақы комиссарының гәһрәманлыг нүмунәләри бир чох совет јазычы вә шаирләриниң дитгәтини чәлб етмишдир. В. Мајаковскини, С. Јесенини, Демјан Бедныни, М. Бажаны, Н. Зарјаны, Акол Аколјаны, Н. Асејевни вә башгаларыны кәстәрмәк кифәјәтдир.

1935-чи илдә «26-лар» поемасыны јазан Сәмәд Вургун өзүнә хас гүдәртли гәләм шиләтмишдир:

«Һәр мә'дән фәһләси, һәр котан сүрән.
Бу гәли күнләрдә гәрәд олмады...
Күдүн коммунист!—Го бәјди ады!
Сизин нәгмәнидир интернационал!»

Совет әдәбијәтиндә «26-лар» достлуғуна һәср едилән әсәрләр, халгларын бөјүк достлуғуна һәср едилән кәзәлә әсәрләр әз дејилдир. Нәч шүбһәсиз ки, 26-лар мөвзәсү јенә дә ишләнчәк, биз бу гәһрәманлыг, достлуғ дастанының театр сәһнәләриндә, кинофильмләрдә кәрәчәјик! Доғрудан дә бу достлуғ әјры достлутдур, бу достлуғ өлүм дәгитәләр

риндә бир-биринә садиг гәлән, бир ән бәлә тәрәддүд етмәјән, ејни амал—коммунист амалы уғрунда өлүмү биркә гәбул едән, вәһид, мөһкәм, мәтин гәрәшлиг достлуғудур. Бу достлуғ пролетар бејһәләмләчилијиндән доған, кәләчәјә јөнәлдән, әјһләмз бәјрағлар кими гәләндирәлән коимунарлар достлуғудур!

☆

Јухарыда ағларыны чәкдијимиз әсәрләрдә, халгларын пролетар бејһәләмләчилиги әсәсиндә јаранан бирлиги, бәләлә јәделли ишғалчылар гәршы биркә мүбаризәси ифадә олуңмушдур. Јазычы Мир Чәләлини «Бир кәччи манифести» повестиндә ерки кәччи достлуғу, Азәрбајҗан-ермәни кәчләрини достлуғ символу кими шиләнмишдир. Повестдә Соһа халаны «Јусиф-Зүләхә» халчасының инкилис-мистериңә сәт-мәмәси дитгәти чәлб едән сәһнәләрдәндир. Бурада халча бөјүгү, күдлән Вәтәна, бу Вәтәнин күлүч-чирәкли чәмәләринә чевриләр. «Итә атарам, јада сәтмарам»—дејә һеч бир гызыла бојун әјмәјән Соһа јәделли мистери рәдд едир. Бәлкә дә конкрет оларәг бәлә бир Соһа олмамышдыр ки, тамаһсыланыб халчаны бир торба гызыла сәт-мәмәсини? Анчәг бәлә Соһа әсәлдә кәрәк иди. Бәлә Соһа дүнүн кәрәк олдугу кими, бу күңкү вәтәниәрәрәклик дүғуларының тәрәһнүм етмәк үчүн дә көрәқдир, сәбаһи дә кәрәк олачәг диди! Бөјүк устәдымыз Мирзә Чәлили 1920-чи илдә јаздығы «Каманча» пјеси, ермәни-Азәрбајҗан халгының достлуғуну кәстәрән дөјәрји бир әсәрдир. Бу әсәрдә һәр ки халгын арасына нифаг тохуму сәһнә мүсавагчылар—даһнағлар ифша олуңур. Бахшы каманча чәлыңча, ону өлдүрмәк истајән азәрбајҗанлы кирвәләри көврәләр, сүп'и вәсипләләргә арја сәлыһан дүшмончилијә гәршы нифрәт һисси күчләләр.

«...Бахшы чох алмагдан чалыр,
адамларлы чоку дә аһ чәкир ки.
Бахшы шөгә илә чалмагдалыр вә
јүзбашы, көзү Бахшыда кәвдән бир
дилләнир: Бах бәлә... Еләчә... Әчәб,

афәрин, еләчә... Еләчә вә ахырда јүзбашы бирдән дурур ајаға, гәмәни тғынндан чыхардыр вә ачыгы вә учадан Бахшыја дејир:

— Әдә ермәни, тез каманчаны йығшыдыр, итил кет бурадан, јохса аламын кору һаггы, бу јолдашларымын башына анд олсун... Бу саат сәһи дә өлдүрәрәм, өзүмү дә өлдүрәрәм».

Халгларын мә'нәви јахылығыны кәстәрән каманча, јүзбашының гәна сусајан гәмосинә гәлиб кәлнр, һәр икы халгың ән-әнәви достлуғ олағәләри өз мә'нәви һөкүмүв верир.

Овәнес Туманјанын јаздығы кими, «Бүтүн әјдүмүлығы илә әбәди бир һәгигәти дәрк етмәлијик ки, бу халглардан һәр бирини хошбәхләни, дикәркини хошбәхләни илә әјрылмаз сурәтдә бағдылар».

Бу күн биз тәқрар етмәлијик ки, бүтүн совет халгларының хошбәхләни бир-бири илә бағлы олмағларында, даһа мөһкәм дост олмағларында, башда бөјүк рус халгы олмағла, бүтүн халгларын Коммунист партијасы вә Совет дәвләти әтрафиндә даһа сәх бирләшмәләриндә, коммунист гуручулуғунда даһа фәлә иштирак етмәләриндә, бөјүк Совет Вәтәнини көз бәбәји кими гору-маларында, империалистларин бүтүн фитнәкарлығлары өлјәһи биркә чыхармаларында, америкән чәсус тәјјарәсинә гәти зәрбәләргә чәвәб вермәләриндә, Вәтән мүлкүнү гору-јүз сәхләмәләриндә, јағы дүшмән азғынлашыдыда ону әзиз дармадгың етмәләриндәндир. Билмәк кәрәқдир ки, совет халгларының достлуғу иңди даһа јүксәк шиләлә гәлхымышдыр, дәвләти достлуғ, партијалы достлуғ, ән үлви вә мүгәддәс достлуғ—коммунист достлуғу олуңмушдур.

VI

Әдәттә, совет халгларының бәлә јүксәк шиләләргә галхан достлуғуна бирдән-бирә, асылыла јаранан достлуғ кими бағмаг олмаз, бу достлуғ көркин мүбаризәләрдә сәһәлардан чыкмышдыр. һакимийәти әлә аймаг, фәһлә-кәндли һөкүматыни гурмаг тарихи зәрурәт иди. Де-

дигимиз киши, ан'анэ нэ гэдэр көзэл олса да, бу э'аналарин өзларини бела горууб сахламаг учун бејнал-милот бирлик көрөкди. Лакин ону да билмэк лазимдыр ки, буржуазиянын, мүлкөдарины һакимийјет башындан кетмөси һалэ мүлкөдәр-буржуа идеолокијасынын, милләтчилик идеолокијасынын дәриһал дәфи едилмөси демөк дејилдир. Итгисади саһадэ сыхшырылан, итгисади үсүнлүккәри әлиндән алынған ешиһләр һеч дә бирдән-бирэ өлүб кетмишләр, онлар өзләриндән сонра мәһфуз бир мирас гојурлар, сағлам организмләр үзәринә белэ ләкәләр салырлар. Белэ бир шәрәйтдә Загафгазия республикаларында, јахүд һәр һансы башга бир республикада, јени гүрүчүлүг иһләринә киришмөк, әкинчилабын һөкүмәтләрин төвәтдикләри дидишмә-чөкишмәләр ва гәһли мүһарибләр нәтижәсиндә харабазарлыга чеврилән шәһәрләри, кәндләри абад етмөк, итгисадијатга, тәсәрууфаты бәрпа едиб јолуна салмаг, өтән әсләрин мүтарәғи әдәбијат ва мәдәнијәтиндә истиһадә етмәклә, јени әдәбијат ва мәдәнијәт јаратмаг, дүшмәни мә'новн чөһәтдән дә тар-мар етмөк демәкди. Әлбәттә, бу процесезузи чәһән бир процесидир, ардыңыл сөј зәһмәт тәләб едир. Буна көрә дә совет әдәбијатга ва мәдәнијәтиндә, о чүмләдән Азәрбајҗан әдәбијатга ва мәдәнијәтиндә чөх шидәтли мүбаризә процесн башланмаыла иди. Максим Горькинн дедиҗи киши, совет әдәбијатга зәһмәт алашыны әсас көтүрүмәк, пролетар бејнаһмиләтчилији әсасиндә халглар достлуғуну тәрәннүм етмәли, коммунизм чәһийәти гуран инсанларын биркә өмөдүнн, бу адамларын түксимәсән гүдәриг ва гүвәтүнни ачыб көстәрмәли иди. Формача милли, мәзәунча социалист мәдәнијәти јаратмаг, социализм реализам методуна ијаләнмәк, коммунизм гүрүчүлүғүнә хидмәт етмәк, идеолоки мүбаризәнин он атош хәттиндә дајанмаг көрөкди. Буһлар көрәкн мүбаризә процесиндә ајыһланмаыла, биллүрләшмәыла иди. Пролетар әдәбијаттынн бөјүк

устады Максим Горькинн ингилабдан әввәл, һабелә ингилабдан сонра Бақыја кәлмәси, һәмчинин Владимир Мајаковскинин Бақыда олмасы әдәбијат әләминдә келән идеолоки мүбаризәгә бизин хәјримизә мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр киши уstad һеч дә ади сәјһәл киши Бақыја кәлиб-кетмәмишдир. Онлар пролетар шәһәринә доғма адамлар киши јанашмышлар. Онлар Бақынын һәјајти илә таныш олмушлар. Азәрбајҗан јазычыларына өз үрөк сөзләринн демисләр. Ингилабдан әввәлки нефт бурутлары мәнзәрәсинн чөһәннәм мәнзәрәсн адландыран Горькн, 1928-чи илдәки кәлишиндә Бақыда башлајан дәјшиһкилији көрүшүк ва јазмышдыр: «Бу күн сизин етдикләриннизи, сабаһ-бириси күн бүтүн Шәрг халглары едәчәкдир». Беләликлә, бөјүк әдиб эмәкчи инсанларын гүдрәтиндән данышмышдыр. О, совет шәрәитиндә Азәрбајҗан, ермәни халгларынын достлуғундан, чар мә'мулдарынын сәпдикләри фитнәкарлыг тохумларынын аз бир замандә чүрүдүјүндән данышмыш, Азәрбајҗан јазычыларыны јени јарадычылыг вәзифәләринә јөнәлтмиш, коммунизм гүрүчүлүғу үғрундә даһа фаәл мүбаризәгә сәләмәтишдир.

Владимир Мајаковски дә Бақы илә бағлы олмуш, шәһәрләримизә јодданышыл мәсләһәти вермиш, онларын јарадычылығуна һәјрхан тә'сир көстәрмишдир. В. Мајаковски с'тираф етмишдир ки, мусәлмән Мәккә, хачпәрәсти Бейтүл-мүгәддәс өзүнә чәкдији киши, Бақы да ону чәләб едир. Неч тәсәдуғи дејилдир ки, Владимир Мајаковскинин бир сыра әсәрләри илк дәфә «Бакински рабачин» гәзәтиндә дәрч едилмишдир. Әлбәттә, бүтүн бу әләгәләр Азәрбајҗан совет әдәбијаттынн мүәсир тәләбләр сәһийәсигә јүксәлмәсигә хәјлән көмөк етмиш, мүсәбәт рөл ойнамышдыр.

Нәһки јалынз ијримчи илләрдә әдәбијат әләминә гәдәм бәсан пролетар әдәби кәһчлији, гочман уstadларымыз да бу дөврдә өз мөһгәләринн даһа дүрүст мүәјјиләш-

дирмиш, јени һәјајтын тәрәннүмчүсү вә фаәл тәрәфләри олмушлар. Ч. Мәмәдулуғузда халгларынн мөһрибанлығынн—достлуғуну алғышләјир, һагвердијез өзүнүн «Чох көзәл» пјесиндә азәрбајҗанлы-ермәни достлуғундан бәһс едир, Абдулла Шәһиг «Гаракилли хатирәси» һекәјәсиндә азәрбајҗанлы кәһчя ермәни гошыны севдијини, «Баһадыр вә Созада олан учурум үстүндән көрпү саландығынн көстәрир, Сүлейман Сани «Шейтан» пјесиндә милләтчилији зәрәринн, халглар достлуғунун хәјринн гәләмә алтырды.

Азәрбајҗанда Совет һакимийәти гүрүлмәсы нәтижәсиндә халгын гәһын патларындан галхыб, әввәлчә савад алаһ, сонра әдәбијатга кәлән истадлады бир кәһчлији ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Бу кәһчләр әдәбијатга јөнликл вә үс'өт кәһчидиләр. Бу чәркәдәки јазычылардан «Дүнја голур» мүәллифи Әбулһәсән, «Гәһрәмән» мүәллифи Әли Вәлијев көстәрмәк олар. Јазычы Әли Вәлијев өз романында ингилабын иғалы Григоринн дәр ајагдә азәрбајҗанлы Гәһрәмәна нечә дајаг дурдуғуну, Гәһрәмәни өз евиндә кизли сахлалығынн, Гәһрәмәни ингилабы мүбаризәгә јөнәлтдијинн көстәрмишдир. Сонра Гәһрәмән мүәллиминн јахшылығынн унутмуз, өз ингилабын мүәллиминн гәһри үстүндә абида гојур, онун мүбаризә образы онин мүбаризәдә, колхоз гурулушунда Гәһрәмәна истағамәт вә рүһ верир. Чәһрә Чаббарлынын «Јашар» пјесиндә икә профессор Белокуровун Јашара көмәк етдијинн, Јашарын јени йәмјәни кәһчинн сәвиңчә гаршаладығынн муһабилә едирик. Бу вәхт Азәрбајҗан совет исе'ри милләтчилик тәһәүүрләринә гаршы ара вермәсән атошләр ачмышдыр. Сәмәд Вурғун јазырды:

«Бүтүн олкәларин пролетарлары,
бирләшин!»

Ону биз
Аһамынын сүду гөдр
Әли, мөһрибан тутдур»

Шәһр пролетар бејнаһмиләтчилији чөһәсиндән милләтчиләрә,

мүсаватчылара чаваб верир, Истамбул соғагларында кизләнә сатгычларә тәрә силлә чөкдир. Бу дөврдә мүбаризәнин өнүндә келән, мүсават төр-төкүнтүсигә гаршы идеолоки мүһарибә е'лан едән Сүлейман Рүстәм Загафгазия халглары достлуғуну тәрәннүм етмәклә, мүсаватчыларә, даһнагларә, меншевикләрә, онларын мүһачирәдә олан сијаси башчыларына һүчүм едирди:

«Гағраз көрдүјүнүз Гағраз дејилдир,
Һәр гарынн торнағы чичөкдир,
күлдур.

Инди әфәр биздә, көләчөк биздә.
Бизин бејнаһмиләт аһләмиздә
Һәр гардан милләтлән өз һөрмәти
вар,
Өз ана дили вар, һүрријәти вар»

Әкәр бу илләрин әдәбијаттынн характеризә етсәк, дејә биләрәк ки, һәмнин дөвр, јәни отузунчу илләр, Азәрбајҗан совет әдәбијатында кәһчя мүбаризә дөврү, халглар достлуғуну даһа гүдрәтли тәрәннүмү дөврү, коммунист мөһкүрәсинин гәһи тәләбә дөврүдур.

Совет халгларынын көркин мүбаризәләр процесиндә јаралан мә'новн сијаси бирлији Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр сынагларындан шәрәфлә чыхды. Бу заман совет адамы милли мөһүдәлүг билмәдән јүксөк совет вәтәһпәрвәрлији һүмүналәри көстәрдди. Вәтән мүһарибәсинин оқ-аловлары ичәриндәки совет халгларынын достлуғу даһа да мәһинләнди, һагләринн «Илдәрнын сүр'әтли һүчүм» планы алт-үст оладу, онун чыдағы дәһшәтлән нәгшә позулду. Иргчи агатарын күман етдикләри киши чөхмилләтли совет дөвләти бәлүнүб парчаланмады, халглар арасында һеч бир сәһаш көрүнмәди, даһа әмәли-ирадәли бир вәһдәт өзүнү һүмәјин етдилди. Икә идеолокија үз-үдә кәлиндә коммунизм идеолокијасы, халглар достлуғу идеолокијасы милләтчи, иргчи фашист идеолокијасы үзәриндә гәләбә чалды. Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында келән бу чәр һүмәһлардан, бу тәләтүмүдә фиртивалардан биз гәһиб чыхдыг, ком-

мунизм идеологикјасы галиб чыкды, нәтижәдә бир сыра өлкәләр социализм бәғраға алтына кечди. Бу исә бизим һәрби, сийәси гәләбәмиз, коммунизмин чаһаншумул идеоложи гәләбәси иди. Бу, совет халгларынын бөјүк имтәһаны иди. Бөјүк Вәтән муһарибәсинин ән ағыр күнләриндә совет јазычылары һәм дөјүш чәһәләриндә, һәм дә архада һәлләдици јерләрдә мүсәлләһ әскәр ки ми дәрјәдәдиләр. Бу дөврүн әсәрләрини вәроғларкән, биз совет јазычыларынын бу достлуғу вә силәһдашылығы нечә тәрәннүм етдикләрини, фашизмә гаршы нечә бөјүк кинкудурәт доғрудуғларын көрүрүк. Јазычылар өз бәдин әсәрләри, мәғаләләри, чыхышлары илә совет халгларына хидмәт етмиш, совет дөјүшчүләрини мәһәһи чәһәтдән силәһландырмағ сәһәсиндә унутулмас ишләр көрмүшләр.

Биз о күнләри хатырлағарығ. Ағыр күнләрдә јазычыларымызын пәлтолары чыхарыб галин боз ишлә кәјдикләринә биз шаһидик. Шаһирләримиз, јазычыларымыз кечә дә, күндүз дә јарадыр, мәтбуат саһифәләриндә, радиоларда чыхыш едир, бирбаша дөјүшән чәһәләрә кәјдикдиләр. Јазычыларымыз, шаһирләримиз, драматургларымыз, тәғидчиләримиз өз гәләмләрини сүнкүвә чевирир, фашизмин үрәҗинә цәрчи едирдиләр, вәһич ишгәлчәләри дәһәһәстлә дағғаларыдылар. Һәлә фашизм илк дәрјәләһ, һакимийәти һәкии өз вәһич чајнағларына кечирән заманләр Максим Горки гәтијәтлә фашизмә гаршы идеоложи муһарибә е’лан етди. О, совет јазычыларынын биринчи гуруттағында деди: «Буржуа милләтчилији, ирҗичлик вә фашизм әләҗинә ишгәһәл бәјналмилләһчилик—бу күнүн тарихи маһийәти бундасыр. Өз муһариз вә зифоһин доғрулузкүн дәрк едән Азәрбајҗан совет әдәбијјаты үмүм-совет әдәбијјатынын өмүчүләриндән бириси кими илк күнләрдән муһаризәвә рошууду. Бу нәтејиәтләрдән. Сәмәд Вурғунун «Өлүм күресүү», Рәсул Рзанын «Алманҗа» поэмала-

рыны, Мирзә Ибраһимовун «Мәдрид» пјесини көстәрмәк олар.

Бизим јазычы вә шаһирләримиз өз роман, повест, поема вә ше’рләриндә фашист ордуларына гаршы вүрушан совет халгларынын, совет дөјүшчүләринин голларына гүвәһәт, дизләринә тағат, үрәкләринә чәсарәт вермишләр. Бөјүк Вәтән муһарибәсинә һәср едилән әсәрләрдән Ә. Әбулхәсәнин кәшиш пәһлә «Муһарибә» («Достлуғгәләб») романы, Һ. Мәһдинин «Фәриад» повестини, М. Раһизин «Ленинград кәјләриндә» поемасыны мисал чәкмәк олар. Бу вә бу сәпкидән олан бир чох әсәрләримиз совет халгларынын вәһдәтинин, мүғәддәс достлуғуну тәрәннүм едән әсәрләрдир. Мәсәлән, шаһир М. Раһим «Ленинград кәјләриндә» поемасында Ленинградын муһарифәсиндә он дөрд гәрдәһән ағыр јара алан, харүгүлдәһ ирәһ илә өз тәјјарәсини тәјјарә мейданына кәтирән Һүсејнбәлә илә Алексеев јин чөһәһә достлуғуну белә верир:

«Гүвәһәт үлдүзүмдүр Алексей, Һүсејн. Шәфәғләр сачыдыр әсияманымдан. Сөвин сиз онлары чүт гәрдаш ишим. Гәләмә алдығым бу дастанымдан».

Бөјүк Вәтән муһарибәсини ишләрән дә чох сәмәрәли ишләрән вә јазыбарадан шаһирләримиздән Осман Сарывәһлинин, Әһмәд Чоһилдин, Мирварид Дилбәзинин, Никар Рәфибәлинин вә башғаларынын фәалијјәтини гәјд етмәк ләзимдыр. Һәбелә Зейнал Хәлилин рус халгынын гәһрәман гызы Зәјна Комодомајскәјәјә һәср етдији «Зәјна» поемасыны, Бәхтијар Вәһәбзәдәнин «Достлуғ» поемасыны вә сәирәңц дә нәзәрә чагдырмағ олар.

Имран Гәсимовун вә һәсән Сејидбәлинин «Узак саһифәләрдә» повестини, Бәхтијар Вәһәбзәдәнин «Әбәди һәјкәл» поемасы да һәмвин дөвр үчүн сәһијјәви сәјләлә биләчәк әсәрләрдәдиләр. Биз бу дөврүн әсәрләрини охуғудға ојан оларағ көрүрүк ки, чохмилләтли совет халгларынын нумәјәндәләри һәм бир-биринә, һәм дә башға халгларын нумәјәндәлә-

ринә көмәк едир; онларла бирлиkdә фашизмә гаршы муһаризә апарыр, бәшәри достлуғ дәирәси кеңишләһир.

Америка—Инкиләтәрә империализминә, Ирандакы мүртәчә гүвәләрә гаршы муһаризә апаран чөнүбү гәрдашларымыздан, шаһир вә јазычыларымыздан Балаш Азәрғолунун, Әли Тудәһнин, Фәһми Хошкнаһинин, Исмајыл Чәфәрпурун, Мәдинә Кулкүнүн, Гәкүмә Билалрунин вә башғаларынын јарадычылығында халғлар азадлығына, достлуғуна хидмәт едән әсәрләри дә гәјд етмәк истајирик.

Мирзә Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында азәрбајҗанлы, күрд, ермәни вә фарс халгларынын муһариз нумәјәндәләринин достлуғу кәшиш әкә олунмушдур. Бүтүн булар ону көстәрир ки, Азәрбајҗан совет әдәбијјаты халғлар достлуғу бәғрағыны һәмнишә јүксәкләрә гәлдирә билмиш, азадлығ-истиглалјјәт уғрудға муһаризә апаран халғларын ән үмдә һәјат мәғсәдлин гәләмә алышдыр.

Азәрбајҗан әдәбијјатында халғлар достлуғуну тәрәннүм едән әсәрләр јалиыз адларыны чәкдјимиз бәдин әсәрләрә битиб-түкөнмир. Бу чәһәтдән Азәрбајҗан әдәбијјаты ән гәдәм, ән зәңкиң, ән долғун әдәбијјатдыр. Халғлар достлуғуна аид мисаллар јалиыз јашлы нәслин јарадычылығы илә тамамландыр, бу һәчб, Һүмәһәһәт ән’әнә бизим гүдәһәтл әдәби кәңчилији, даһа доғрусу артыг орта нәсл сәјлә билән бир нәслин јарадычылығында да давам вә инкишаф едир. Нәби Хәзринин, Һүсејн Һүсејнзәдәнин, Гәсим Гәсимзәдәнин, Ибраһим Кәбирлинин, Зейнал Чаббарзәдәнин, Ислам Сафарлинин, һәсрләримиздән Исмајыл Шәхлилин, Вағрам Вәјрамовун, Иса Һүсејновун әсәрләрини хатырламағ олар. Совет халгларынын достлуғуну тәрәннүм етмәк, Коммунист партиясыны тәрәннүм етмәк, пролетар бәјналмилләһчији әсасында халғлар достлуғуну јени јүксәк ишләвә гәлдирән Ленинни, ону бүтүн дунјајә бәхш едән бөјүк рус

халгыны тәрәннүм етмәк демәкдир. Бизим түкөнмәз гүвәһәтимиз, сарсылмаз гүдәһәтимиз бүтүн совет халғларынын вәһдәтиндә, бүтүн совет халғлары илә бөјүк рус халгынын күндән-күнә мәтинләшән вәһдәтиндәдир:

Гуртулуш јолларында
О биз рәһбәр олу.
Бәғрағымыз гәләбә
Нәғәмиз әфәр олу.
Учду халғлар мәһбәси
Еләр бәрәбәр олу.
Зүләғләр парчәланды,
Өмүрүмүз сәһәр олу.
Нәғәмиз, шуарымыз
Рус халгына ешг олсун!

—дејән Рәсул Рза «Ленин» поемасында бөјүк Ленин, рус халгына олан мәнәбәһәтимиз кәзәл ифадә етмишдир. Көрүндүју кими, Азәрбајҗан әдәбијјатында Азәрбајҗан-ермәни халгынын достлуғу чох мүһүм јер тутдуғу кими, рус халгына, һәбелә бәшгә совет халғларына олан достлуғу әләғәләри дә әһәмийәтли јер тутмағадыр. Бизим әдәбијјатда ермәни халгы илә олан тарихи, ән’әнәви достлуғумузу әкә етдирән әдәби-бәдин материал түкөнмәздир. Бизим мүтәрәғти шаһир вә әдибләримиз та гәдәмләрдән вә јарадычылығларында халғларымызын достлуғуна чох мүһүм јер вермишләр.

Инди Азәрбајҗан халгы илә ермәни халгынын ән’әнәви достлуғуну даһа јүксәк ишләвә гәлдидиғини; пролетар бәјналмилләһчији әсасында гәт-гәт мәһкәмләндијиңи бөјүк бир инамлә демәк олар. Инди бизим Јазычылар Иттиғатынын тәркибиндә рус, ермәни бәлмәләри вардыр. Инди бизим ермәни бәлмәсиндә иста’дәлә јазычы вә әдибләр топланмышдыр. Инди достларымыздан Самвел Григорјанын, Маркар Давтянын, Антоһанын, Улубәјҗанын адларыны ифтихарлә чәкирик. Бу јазычы јолдашларымыз Азәрбајҗан халгы илә ермәни халгынын мәһәһи-әдәби достлуғу һәмнишә чох гүмәһәтли ишләр көрүрләр. Онлар мүһүсир, һәбелә классик әдәбијјатымызын Азәрбајҗан дилтәдән ермәни дилинә тәрчүмә едилмәсиндә һәчб

аддымлар атырлар. Белә тәрчүмә ишнин азербайжанлы әдиб вә шаирләр дә көрүрләр. Мәселән, пленумда иштирак едән, «Алакөз»дән ше'р јазан Никар ханым Рәфибәјли, шаирә рәфиғән Мирварид Дилбәзи вә Абдулла Фаруг илә бирликдә «Сауғулу Давид» эпосуну Азербайжан дилинә тәрчүмә етмишләр. Шаир Мәммәд Раһим Исаакјанын мәшһур «Әбүл-үлә Мәэри» поемасыны вә бир чох башга ше'рләрини Азербайжан дилинә чевирмишдир. Бу ән-әнәви, мүтәғабил һөрмәт, етирағ һәмишә һејир вермиш, бизим зәмәнәмиздә даһа күчлү бәһрәләр вермәјә башламышдыр. Бу күн гардаш Ермәнистан республикасында јашајыб јарадан Ашот Граши, Гарекин Севуис, Аршавир Дарбини, Намо Сәнијан, Азербайжан-ермәни халғлары

нын бөјүк достлугу зәмининдә, Ширванзадә-Һагвердијев достлугу зәмининдә, даһа јүкәк мәһадә Коммунист партијасынын рәһбәрлији сәјәсиндә пролетар бейнәмилләчилији, совет вәтәнпәрвәрлији зәмининдә јетмишләр. Дағлыг Гарабагда јашајыб-јарадан көркәмли јазычы јолдашларымыз да вардыр. Бу јолдашлардан Бағрат Улубабјаны, Саркис Абрамјаны, Боган Чаңјаны, Керасим Нованесјаны вә башгаларыны гејд етмәк лазымдыр.

Бүтүн булардан тәбини оларағ белә бир нәтичәјә кәлирик ки, совет јазычыларынын күндән-күнә көксинләшән сәнәткар гәләмләри бүтүн совет халғларынын достлугу наминә, бу достлугун даһа да мөһкәмләмәси наминә, даһа мәһалы, даһа мәһеулдар ишләјәчәкдир!...

ИСЛАМ ИБРАҺИМОВ

ӘДӘБИЈАТДА ТӘФТИШЧИЛИЈӘ ГАРШЫ МҮБӘРИЗӘ ЗӘРУРИ ДИР

Сон илләрдә бейнәхалғ мигјасда сифи мубәризә кенишләмиш вә буғун да нәтичәсиндә тәфтишчилик кими марксизмин тәбиғитинә тамамыл әјабанчы олан көрүшләр һејли чаңлағмышдыр.

Дүңја социалист системинин көркәмли наһилләләрә, гәлибијәтли коммунист идејаларынын ардычыл, тарихин кедишиндән доған јүрүшү, мүстәмләкә системинин дағылмасы, капиталист өлкәләри иғтисадјјатынын дәрин бәһранлар кечирмәси социализмин капитализм үзәриндә үстүңлүјүнү бир даһа сүбүт едир, империалистләрн даһа да гудузлашмасына, вәһши чанаварлар кими атоми таламасына сәбәб олур. Империалистләр өз мөвгеләрини динлә-дырлагла горујур, ирәлиләјән социализмә зәрбә вурмаға чалышарат, коммунист һәрәкәти на гаршы амансыз чәзә тәдбирләри көрүр, тәфтишчиликдән бир снлаһ кими истифадә едәрәк идеолоғи чәбһәдә һүчүмә кечир, бүтүн иғтиман шүүр формаларынын—фәлсәфәни, әдәбијатны, тарихи, дини өз мәғсәдләринә хидмәт етмәк мәчбуријјәти гаршысында горујур, идеалсыз, шәрәфсиз «сәнәткарлары», сахтакар алимләри, тарихшүнаслары, филосоғлары сатып алып, зәһмәткешләри өз һәјат, азадлығ вә истиғлалјјәти уғрунда мубәризәдә јайндырмаға чалышарат нисанә нифрәт, һәјатә, дүңјәлә инанмамағ, һәр шеј фәни билмәк, әләм, көдәр әһвал-руһијјәси јайыр, мо-

дернизм, кубизм кими чәрәјанлары дүңја мәдәнијјәтинин сон наһилләтә кими гәләмә верир, бүтүн ирәнч вә ситәләрә әл атарат дүңја муғарибәсинин лабүдлүјүнү, үмуми ғарынын башланачағыны сүбүтә јетирмәјә галышырлар.

Бейнәхалғ иртича гәләбәдән-гәләбәјә доғру ирәлиләјән социализмә зәрбә еңдирмәјә чалышарат һәр шејдән әввәл онун нәзәри әсасларына—марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә, социализмин илһамчысы вә тәшкилатчысы олан коммунист партијаларына һүчүмү даһа да шидәтләндирмишдир.

Вахтилә бөјүк Ленин тәфтишчилијин нәзәри көкләрини дәриндән ачыб көстәрмишдир. Мүәсир тәфтишчиләр сағ социалистләрә ејли бир чәбһәдә дурур, социал-демократизм идеолоғијасыны мүдәфизә едирләр. Мүәсир тәфтишчиләр һеч дә јени бир јол илә кетмирләр. Онлар көһнә социал-демократизмин јолуну тутарат Бернштейнин, Каутскинин, Блаүмүн, Ки Молленин идејаларыны тәблиғ едирләр.

Мүәсир тәфтишчилик идејалары Југославија коммунистләрн иғтифәгынын программасыда чох габарығ шөһидә әкә етдирилмишдир. Һәм мүәсир фәктлар, һәм дә тәфтишчиләрн ирәли сүрдүјү тезисләр сүбүт едир ки, онлар јалныз сөздә марксизм-ленинизмдән дәм вурурлар, әслиндә икә маркенист фәлсәфәси вә естетикасынын дүшмәндирләр.